ناو و جوگرافییا و مێژووی دەیلەمستان لە شارەزووری سەدەکانی ناوەڕاست

شوان محمد صابر[١]، زریان سالار حاجی[٢]
[١،٢] بەشی شوێنەوار، کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتیەکان، زانکۆی سلێمانی ، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: zryan.hama@univsul.edu.iq

پوختە:

ئەم توێژینەوەیە بە مەبەستی ڕوونکردنەوەی ناو و مێژووی و شوێنی جوگرافییایی ئاوەدانی دەیلەمستانە لە شارەزووری سەدەکانی ناوەڕاست نووسراوە، وەك یەكێك لە ئاوەدانییە گرنگەكانی شارەزوور لە سەدەكانی ناوەڕاستدا، ئەم شارە لە سەرچاوە مێژووییەكاندا ئاماژەی پێكراوە و دەربارەی نووسراوە، بەڵام لە ئێستادا شوێنی جوگرافییاییەكەی دیاریكراو نییە و ناوە ڕەسەنەكەی گۆڕانكاریی بەسەرداهاتووە، بۆ هیچ شوێنەوارێكی مێژوویی لە شارەزوور بەكارناهێنرێت، پاڵپشت بە سەرچاوە ڕەسەنەكان و زانیارییە مێژووییەكان كە دەربارەی دەیلەمستان نووسراون، پاشان بەراوردكردنی ئەم زانیارییە مێژووییانە، بە بەڵگە و پاشماوە شوێنەوارییە بەجێماوەكانی سنوری شارەزوور، بە ئامانجی دیاریكردن و ڕوونكردنەوەی مێژووی و شوێنی جوگرافییای دەیلەمستان لە ئێستەی شارەزووردا، توێژینەوەكە سەرنجی زانستی خستوەتە سەر پاشماوە شوێنەوارییەكانی ناوچەی دەرەسولان و شوێنەوارە مێژووییەكانی (دلیدمان) لە سنوری جوگرافییایی ئێستەی هەورامان لە باكورو خۆرهەڵاتی ناحییەی خورماڵ، پاڵشت بەزانیارییە مێژووییەكان بۆچونی توێژینەوەكە بەو شێوەیە، كە پاشماوە شوێنەوارییەكانی "دلیدەمان" نزیكترین بۆچونە كە هەمان شاری دەیلەمستانی شارەزووری سەدەكانی ناوەڕاست بێت.

وشە کلیلییەکان: شار، شارەزوور، سەدەکانی ناوەڕاست، دەیلەمستان، دەرەسولان، دلیدەمان.

ملخص:

كُتب هذا البحث لشرح اسم و التاريـخ و الموقع الجغرافي لمدينە ديلمستان في شهرزوور في العصور الوسطى. باعتبارها واحدة من أهم مستوطنات شهرزور في العصور الوسطى، وقد ورد ذكر هذه المدينة في المصادر التاريخية وكُتب عنها ومع ذلك، فإن موقعها الجغرافي غير معروف وتغير اسمها الأصلي. لا يتم استخدامه لأي بقايا تاريخية في شهرزور، بناءً على المصادر الأصلية والمعلومات التاريخية المكتوبة عن ديلمستان، ثم مقارنة هذه المعلومات التاريخية بالأدلة والبقايا الأثرية المتبقية في شهرزور، من أجل تحديد وشرح التاريـخ والموقع الجغرافي لديلمستان في منطقة شهرزور حاليا. يركز البحث على البقايا الأثرية لمنطقة داراسولان والآثار التاريخية "دليدمان" في الحدود الجغرافية الحالية في هورامان، في شمال وشرق ناحية خورمال. بناءً على البيانات التاريخية، يُعتقد الآن أن بقايا دليدامان الأثرية هي نفسها مدينة ديلمستان التي تعود إلى العصور الوسطى.

الكلمات المفتاحيه: المدينة، شهرزور، العصور الوسطى، ديلمستان، درسولان، دليدمان.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
بەرگ	٧ ژمارە ٣ساڵی(٢٠٢٢)
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/٧/٢٨ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٢/٨/٢٢ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٢/٩/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	zryan.hama@univsul.edu.iq .
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٢شوان محمد صابر، پ.ی.د. زریان سالار حاجی، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Summary:

This research is written to explain the name, history and geographical location of a Sharazoor city in the Middle Ages, as one of the most important settlements of Sharazoor in the Middle Ages, this city is mentioned in historical sources and written about. However, its geographical location is unknown and its original name has changed. It is not used for any historical remain in Sharazoor, Based on the original sources and historical information written about Dilemstan, then comparing this historical information with the evidence and archaeological remains left behind in Sharazoor. In order to determine and explain the history and geographical location of Dilemstan in the Sharazoor now, The research focuses on the archaeological remains of Darasulan area and historical remain (Dlidman) in the current geographical boundaries in the Hawraman, in the north and east of Khurmal district, Based on historical data, the research believes that the archaeological remains of Dilidaman are same city of Dilimastan in the Middle Ages.

Key word: City, Sharazoor, middle Ages, Dailamstan, Darasulan, Dlidaman.

پێشەکی:

ناوچەی شارەزوور وەك یەكێك لە گرنگترین ناوچەکانی کوردستانی باشوور، بە درێژایی چاخە کۆنەکان جێگەی ژیان بووە، ئەمەش وایکردووە ژمارەیەکی زۆر پاشماوەی شوێنەوارناسیی لە شارەزووردا بەجێبمێنن، بەتاییبەت لە چاخی ئیسلامیی دا، بە دیاریکراوییش لە سەدەکانی ناوەڕاست، کە قۆناغێکی گرنگی شارستانێتیی و دەرکەوتنی میرایەتیی و دەسەڵاتە کوردییەکانە، لە شارەزووریشدا ژمارەیەکی زۆر پاشماوەی بیناسازیی شار و قەڵای مێژوویی ماونەتەوە.

ساغکردنەوەی مێژوویی شوێنە شوێنەوارییەکان لە زانستیی شوێنەوارناسییدا کارێکی زانستیی وردە، پشتدەبەستێت بە تۆمارە نووسراوەکان و لێکۆڵینەوە زانستییە شوێنەوارناسییەکان، پاشان شرۆڤە و هەڵسەنگاندنی بەڵگە و پاشماوە شوێنەوارییە بەجێماوەکانی شوێنە مێژووییەکان، هەروەها سوودوەرگرتن لە ئەنجامی ئەو راپۆرتە زانستییانەی پاش هەڵکۆڵینێکی شوێنەوارناسییانە لە شوێنە مێژووییەکان تۆماردەکرێن. بەمشێوەیە، دەکرێت بۆچونێکی زانستیی یان روونکردنەوەیەکی مێژوویی بدرێت لەسەر شوێنێکی شوێنەواریی.

لەم سۆنگەیەوە، پۆلێنکردن و جییاکردنەوە و ناسیینەوەی پاشماوە و بەڵگە شوێنەوارییەکان، بەشێکی تری کاری زانستیی لێکۆڵینەوە شوێنەوارناسییەکانە، بەتایبەت پاشماوەیی تەلارسازییەکان، کە لێکۆڵینەوە لەسەر هێڵکاریی و تایبەتمەندییە بیناسازییەکانی شوێنە مێژوویی و شوێنەوارییەکان دەکرێت، بەمشێوەیە دەبن بە بەڵگەی بەردەست بۆ جییاکردنەوە و دەست نیشانکردنی تەلارسازیی شارێك لە تەلارسازیی قەڵایەك یان کۆشکێك یان خانێك یان بیناسازیێکی ئایینیی یان خزمەتگوزاریی چەرخە مێژووییەکان.

لەم توێژیینەوەیەدا، لەبەر نەبوونی هییچ لێکۆڵیینەوەیەکی زانستیی لەسەر شار و ئاوەدانی دەیلەمستان، هەروەها ئەنجام نەدانی هەڵکۆڵینێکی شوێنەوارناسییانە لە پاشماوە شوێنەوارییەکانی دلیدەمان، لەبەر ئەم هۆکارانە پشتبەستراوە بە رێبازی لێکۆڵیینەوەی کتێبخانەیی و گەڕانەوە بۆ زانیاریی نێو سەرچاوەکان و تۆمارە مێژووییەکان، کە پەیوەندییدارن بە سنووری جوگرافییایی توێژیینەوەکە و جۆری شوێنە شوێنەوارییەکە، کە دەیلەمستانە لە شارەزووری سەدەکانی ناوەڕاست، پاشان بە پشتبەستن بە رێبازی لێکۆڵیینەوەیی بەراوردکاریی، زانیارییە بەدەستهاتووەکانی نێو تۆمارە مێژووییەکان بەراوردکراون لەگەڵ لێکۆڵیینەوە مەیدانییەکان، کە لەسەر پاشماوە و بەڵگە شوێنەوارییەکانی دلیدەمان کراون، ئەم بەراوردکردنەش پشتدەبەستێت بەو شێوە توێژیینەوە زانستییانەی کە دەربارەی چۆنییەتی ساغکردنەوەی مێژووی

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ناڕوونی شوێنێکی شوێنەواریی جێبەجێکراون، بۆ ڕیزبەندیی و چۆنێتیی دانان و باسکردن و شیکردنەوەی بەشە سەرەکییەکانی توێژینەوەکە. ڕوونکردنەوەی قۆناغی مێژوویی توێژینەوەکە، و دیاریکردنی سنووری جوگرافییایی توێژینەوەکە، دەروازەی وەڵامدانەوە و گەیشتن بە ئامانجی سەرەکیی توێژینەوەکە ئاسانتر دەکات، بە نموونە مەبەست لە شارەزووری سەدەکانی ناوەڕاست چییە؟ هەروەها ناسینەوەی تایبەتمەندییەکانی شار لە سەدەکانی ناوەڕاست. بۆ زیاتر ئاشنابوون لە بیناسازیی شارکە ئامانجی توێژینەوەکەیە.

توێژینەوەکە لە سێ باسی سەرەکیی پێکدێت، لە باسی یەکەمدا باس لە شار و تایبەتمەندییەکانی کراوە بە ئامانجی ناسینەوەی شار لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، لە باسی دووەمدا باس لە ناو و مێژوو و جوگرافییایی شاری دەیلەمستان کراوە، پاڵپشت بە زانیارییە کتێبخانەییەکان و تۆمارە مێژووییەکان، لە باسی سێیەمدا لایەنی مەیدانی توێژینەوەکە ڕوونکراوەتەوە، شوێنی جوگرافییایی ئێستەی پاشماوە شوێنەوارییەکانی شارەکە خراوەتەڕوو، لە کۆتاییشدا ئەنجامە بەدەستهاتووەکان باسکراون.

باسی یەکەم: شارو و تایبەتمەندییەکانی،لە سەدەکانی ناوەڕاستدا.

دەیلەمستان لە سەرچاوە مێژووییەکاندا بە دوو شێوە ناو هێنراوە، وەك شارێك و وەك گوندێکی بچوك، لێرەدا توێژینەوەکە دەیەوێت ڕوونی بکاتەوە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بەچی دەوترێت شار؟ تایبەتمەندییەکانی دەیلەمستان لەگەڵ تایبەتمەندییەکانی شاریی سەدەکانی ناوەڕاست یەك دەگرێتەوە؟ بۆ ئەوەی بتوانرێت شار بوون یان گوند بوونی دەیلەمستان دیاریبکرێت، دەبێت لە تایبەتمەندییەکانی شار بکۆڵرێتەوە لە شارەزووری سەدەکانی ناوەڕاستدا.

شار دیاردەیەکی شارستانی و جوگرافی مرۆڤە لە سەر ڕوویی زەوی(عبدالرزاق عباس: ١٩٧٣، ل٢١)، شوێنێک ژمارەی دانیشتوانی زۆر بوون بە شار ناودەبرێت(فیروز ئابادی: ١٤٢٦ ،ل١٢٣٣)، شار بەشوێنێک دەوترێت دانیشتوانی زۆربێت(عبوش:٢٠٠٤، ل٢٠).

شارەکان ئەگەر لەسەر ڕێگا بازرگانییەکان بووبێتن بەراورد بە شارە کەنارییەکان یان شاری کشتوکاڵی و شاری بازرگانی و تەنانەت شاری سیاسی و سەربازیش جیاواز بوون؛ یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی بنیاتنانی شار لە سەدەکانی ناوەڕاست نزیك بوون لە سەرچاوەی ئاوو بووە(رەواندی: ١٣٨٢، ج٨، ل٥٥١).

بونی سەرچاوەی ئاوو لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بۆ شارەکان گرنگ بووە، بەتایبەت بۆ کاری کشتوکاڵی، چونکە سود وەرگرتن لە ئاووی ژێر زەوی بە شێوەی کانی و کارێز ئەرکی گران و تێچوشی زۆر بووە(ئەحمەد: ٢٠١٩، ل٣٧).

لە سەدەکانی ناوەڕاستدا تایبەتمەندێکی تری شار بریتیبووە لەوەیی شارەکان خاوەنی مزگەوت بن، وە مزگەوتەکانیش مناری بەرز و گەورەیان هەبێت(الطازی: ١٤١٧، ل٢٩).

تەواویی باوەڕە کۆنەکان لەسەر ئەو بۆچونە بوون، شار واتە ئەو شوێنەی مرۆڤەکان باوڕیان وەک یەکە و پەیوەندییان لە نێوان خۆیان و ئاسماندا باش بووە، ئارامی دەرونی و مادەیی و مەجازی لە نێو شاردا بۆ دەستەبەر بووە(اعتضادی: ١٣٨٤، ل١٣٣).

شار بریتیە لە شوێنێک کۆمەڵێک لە مرۆڤەکان پێکەوە تێیدا دەژین، کار و چالاکییەکانیان لەم شوێنەدا ئەنجام دەدەن؛ شار تەنها بریتیی نییە لەوەی خاوەنی بیناسازیی زۆر بێت، بەڵکو شار بریتییە لە داهێنان لە پێداویستییەکانی مرۆڤ و ڕێکخستنی چینایەتی و پارێزگاری لە چینە جیاوازەکانی کۆمەڵگا، تێکەڵ بونی کلتور و فەرهەنگی جیاواز و پێکەوە ژیانی کەسانی داهێنەر و بەکاربەر بەیەکەوە؛ شارەکان فەزایەکی جیاوازی پێکەوە ژیان و یەکتر قەبوڵکردن و شوێن بونەوەیی تەواوی بیرە جیاوازەکان و کلتورە هەمەڕەنگەکانە(خزاعی: ١٣٩٥، ل١٣و١٤).

تایبەتمەندییەکانی شار و ژینگەی شار و ئاوەدانییە گەورەکان بەم شێوەیە باسکراون، بەدیاری کراویش لە سەدەکانی ناوەڕاست، لە شارەزوور ئەو ئاوەدانی و شارانەی بوونیان هەبووە تاچەند لەم تایبەتمەندییانە لە خۆیان دەگرن؟ یان شار و ئاوەدانی دەیلەمستان لە تایبەتمەندییەکانی شاری سەدەکانی ناوەڕاست دەچێت؟ یان چەند تایبەتمەندی لە خۆدەگرێت؟ بەتایبەت لە شوێنەوار و بەڵگە ماوەکانی ئێستەی دلیدەمان، بەراوردکردنی پاشماوە بیناسازییەکانی ناوچەی دلیدەمان بە تایبەتمەندییەکانی شار لە سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاستدا،

بە ئامانجی زیاتر ڕوونبونەوە و دەرخستنی مێژووی دەیلەمستانی شارەزووری سەدەکانی ناوەڕاست، بەشێوەیەك بەدەر لە دیاریکردنی شوێنی جوگرافییایی دەیلەمستان پاڵپشت بەسەرچاوەکان، ڕوونکردنەوەی تایبەتمەندییەکانی پاشماوە بیناسازییەکان، کە دەیلەمستان شارێکی شارەزور بووە یان گوندێکی ئاوەدان و کاریگەر؟

باسی دووەم: دەیلەمستان لە شارەزووری سەدەکانی ناوەڕاستدا.

دەیلەمستان وەك ئاوەدانیێکی شارەزووری سەدەکانی ناوەڕاست ناوبراوە. لێرەدا دەبێت ئەوە ڕوون بکرێتەوە کە مەبەست لە شارەزووری سەدەکانی ناوەڕاست چییە؟ وکام ناوچەیی جوگرافییایە دەگرێتەوە؟ دەیلەمستان لە شارەزووری سەدەکانی ناوەڕاستدا لە کوێی شارەزوور بووە و لە ئێستەیی شارەزوور کامە شوێن دەکات.؟

یەکەم: جوگرافییای شارەزوور.

مێژوو نووس ئیبن رستە لە باسی شیکردنەوەی هەرێمەکانی ژێر دەسەڵاتدارییەتی موسڵمانان، لە هەرێمی چوارەم باسی شارەزووری بەم شێوەیە بۆ کردووین: شارەزوور ناوچەیەکی فراوانە و سنوری جوگرافیاکەی سەربە هەرێمی چیاکانە، بەڵام لە ڕووی کارگێڕییەوە سەر بە ناوچەی موسڵە؛ دەکەوێتە نێوان هەرێمی چیاکان و هەرێمی موسڵ(ابن رستە: ١٨٩٢، ل٣١٤). هەرێمی چوارەم کە بەهەرێمی چیاکانیش ناودەربرێت، دەکەوێتە باکوری عیراقی ئێستا لە ناوچەی عیراقی عەجەم؛ هەندێکیش بە هەرێمی بابل ناوی دەبەن، زۆربەی سەرزەوی هەرێمی چوارەم ناوچەی شاخاوییە و ناوچە کوردنشینەکانیش دەکەونە هەرێمی چوارەمەوە(ابن عساکر: ١٩٩٥، ج١، ل١٩٣)، مەبەست لە هەرێمی چیاکانیش بریتی بوە لەو هەرێمەی کە ناوەکەی بۆ ناوی میدییەکان دەگەڕێتەوە، جوگرافی ناسە موسڵمانەکان بەم هەرێمەیان وتووە(اقلیم جبال) هەرێمی چیاکان، ئەمەش بەهۆی ئەو سروشتە چیاییەی کە زۆربەی ناوچەکانی ئەم هەرێمەی گرتووەتەوە، لە سەدەی شەشی کۆچی و دوانزەی زایینی ، لە سەردەمی سەلجوقییەکان ناوی ئەم هەرێمە گۆڕدراوە بە هەرێمی عێراقی عەجەمی(زریان حاجی: ٢٠١٧، ل٣٧)، بەوردی مەبەست لە هەرێمی چیا ئەو ناوچە فراوانەیە کەوتووەتە بەری خۆرهەڵاتی ناوچەکانی خۆراسان و ئیسفەهان و فارس و باکوری خۆرهەڵاتی خوزستان، لەبەری باکوریشیەوە ناوچەکانی دەیلەم و قەزوین و ڕەی؛ لەبەری باشوریشەوە ناوچەکانی عیراق و خوزستان دەوریان داوە(کەیوان ئازاد ئەنوەر: ٢٠١٥، ل١٨). زۆربەی دانیشتوانی ئەم هەرێمە کوردن، بە شێوەیەکی زۆر لە بەشی ناوەڕاست و خۆرئاوایی هەرێمەکەدان(ڕەحمانی: ٢٠٠٩، ل٢٠).

مێژوو نووس قلقشندی جوگرافییایی شارەزووری بەم شێوەیە دیاری کردووە: شارەزوور لە سنوری عێراقی عەجەمدایە و لە نێوان هەمەدان بۆ موسڵ و لە هەمەدانەوە بۆ زنجان لەوێشەوە تا شارەزوور سی و سێ فرسەخ ئەبێت؛ لە شارەزوورەوە بۆ دینەوەر چوار قۆناغ دەبێت(القلقشندی: ٨٢١، ج٤، ل٤٠٥).

ئەلئوستوخری لە باسی جوگرافییای شارەزووردا نووسیوویەتی: شارەزوور دەکەوێتە ناوچەی چیاکانەوە، لە شارەزوور تا هەمەدان زنجیرە چیای درێژ بوونیان هەیە، لە شارەزوورەوە بۆ دینەوەر و بۆ ڕەی و پاشان هەمەدان چیاکان درێژ دەبنەوە، بە هەمان شێوەش لە شارەزوورەوە بۆ سیروان و سیمرە و پاشان بۆ حلوان سنوری شارەزوورە(ئەلئوستوخری: ٢٠٠٤، ل١١٩و٢٠٢)، شارەزوور لە ڕووی جوگرافییاییەوە لەلای (مەقدیسی) سەربە هەرێمی چیاکانە و وەک ناوچەیەکی فراوان ناوی بردووە، و لە ناو هێنانی شارەزووردا بە وڵاتی شارەزوور ناوی بردووە لە هەرێمی چیاکاندا(المقدیسی: ١٩٩٧، ج١، ل١٢٧).

جوگرافییای شارەزوور لەڕووی دابەشکاری کارگێڕییەوە گۆڕانکاری بە سەردا هاتووە، لەسەر بنەمایی کارگێڕی ناوچەکە جوگرافییاکەیان دیاریکردووە، مێژوو نووس (نەویری) شارەزوور وەک ناوچەیەک لە ویلایەتی موسڵ ناو بردووە و نووسیوویەتی: شارەزوور سەر بە ناوچەی موسڵە(النویری: ١٤٢٣،ج ١٩، ل٢٧٦). دیارە ویلایەتی موسڵ یەکێك بو لە ویلایەتەکانی دەوڵەتی عوسمانی کە پێشتر ئەم ناوچانە لە ڕووی کارگێڕییەوە سەربە بەغداد بوون، بەڵام دواتر شارەزوور و کەرکوک و هەولێر و موسڵ بەیەکەوە کرانە ویلایەتێك و ناونران ویلایەتی موسڵ

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

له ساڵی ١٨٧٨ میلادی(شاكر علی شاكر: ٢٠١١، ل٧١).

دیاری كردنی شوێنی جوگرافییایی شارەزوور وەک وڵات لەلایان سمعانیە وە باس دەكرێت، لە باسی شوێنی جوگرافییایی وڵاتی شارەزوور نووسیویەتی: دەكەوێتە نێوان موسڵ و زنجان(سمعانی: ١٩٦٢، ج٨، ل١٧٩)، ئیدریسی باس لە ڕێگا كانی نێوان شارەكانی هەرێمی چیاكان دەكات لە نێوان بەغداد بۆ حلوان و لەوێشەوە بۆ قەسری شیرن، دەڵێت: شارەزوور یەكێكە لەشارەكانی هەرێمی چیاكان ڕێگایەكی پیادە هەیە بۆ شاری قەسری شیرن(ئیدریسی: ١٤٠٩، ج٢، ل٥٦٩).

شارەزوور كورەیەكی فراوانە سەربە هەرێمی چیاكانە دەكەوێتە نێوان ناوچەی هەمەدان و هەولێرەوە(ابن واصل: ١٩٥٧، ج١، ل٨٤)، مێژوو نووس العسقلانی پێی وابووە: سنوری شارەزوور تا هەولێر فراوان بووە لەوسەردەمەدا(ابن حجر العسقلانی: ١٩٨٤، ج١، ل٢١)، شارەزوور دراوسێی شاری حولوانە دەكەوێتە دەوروبەری شاری حلوانەوە ئەم شارە پەیوەندیدار بووە بە شاری موسڵەوە تا كۆتای سەردەمی خەلافەتی ڕاشدین بەڵام دواتر جیابووەتەوە(الحمیری: ١٩٨٠، ل٣٥٠).

شارەكانی هەرێمی چیاكان زۆرن، شارەزوور ناوچەیەكی فراوانە لەم هەرێمە، شارێكی گەورەی هەیە بەناوی نیوەی ڕێگە (نیم ئەزڕایی)كە ناوەندی شارەزورە(ابن خرداذبة: ١٨٨٩، ج١، ل١٩)، بڕواننە پاشكۆی نەخشەكان نەخشەی ژمارە یەك.

ئیبنولموستەوفی سنوری شارەزوور بە ویلایەتی شارەزوور ناو بردووە و بە تایبەت لە سەردەمی سوڵتان موزەفەرئەددین كوكەبری، نووسیویەتی: ویلایەتی شارەزوور كەوتە دەست سوڵتان موزەفەرئەددین و سنوری تا زێی بچوک فراوان بوو(ابن مستەوفی: ١٩٨٠، ج٢، ل٥٥٣).

شارەزوور لە كۆمەڵێك ناوچەی زۆر پێكدێت لەوانە گوڵعەنبەر و بەرزنجە دوو لەو ناوچانەن سەربە شارەزوورن، زانا و نوسەری زۆریان لێیە(البیطار:١٩٩٣، ل٧٥٤)، بەشێک لە نوسینە مێژوویەكان شارەزوور لە ڕووی جوگرافییایی و پێكهاتەوە بە ناوی تسوجێك باسكراوە، لێردا ناوی شارەزوور وەک توسج دەبرێت(ابن جعفر: ١٩٨١، ج١، ل١٦٠). تاج الدین سەبكی لەزاری یوسف الدین دیمەشقی بۆمان باسدەكات كە شارەزوور ناوەندی هێز و دەسەڵات دارییەتی ناوچەكە بووە چەندین نشینگە لە شارەزووردا بونیان هەبووە(السبكی: ١٤١٣، ج٦، ل١٢٢).

جوگرافییای شارەزوور فراون و بچوک بووەتەوە لە قۆناغە مێژوویەكاندا، بە جۆرێك مێژوو نووس شەهابەددین ئەعومەری لە سەدەی هەشتی كۆچی لە باسی شارەزوور نووسیوویەتی: لە بەشی خۆرهەڵاتی شارەزوور لە ئاراستەی جادەی خۆراسان هەڵهاتوەكانی شارەزوور دەچونە دەربەندی قرابلجا(العمری: ١٩٨٨، ل٦٠)، گەر ئەم بۆچونەی (ئەلعومەری) وەربگرین ئەوا لەم سەردەمەدا شارەزوور بەرتەسك بووەتەوە و سنورەكەی تا بناری چیاكانی شعران و زەڵم بووە، لەكاتێكدا نووسەری كتێبی چەردەیەک لە مێژووی ئەحمەدئاوادا پێی وایە: قرالیجا هەمان دەربەندی قرالجای ئێستەیە، كە بە كرالجا یان كەرەجاڵ ناوودەبرێت، دەكەوێتە پشت گوندی زەڵم و ئەم ناوەشی بۆ سەردەمی ساسانییەكان گەڕاندوەتەوە كە مەبەست لێی جێگە و شوێنی قراڵە، كە پلەیەكی سەربازی نێو سوپایە(ئەحمەدئاوایی: ٢٠٢١، ل١٣).

جوگرافییای شارەزوور گونجاوە بۆ ژیان دەشتێكی فراوان و ئاووی سەرزەوی و ژێرزەویشی هەیە زێی خوارو لە ناوو چیاكانی شارەزوورە وە هەڵدەقوڵێت، لە نێوان هەولێر و داقوقدا تێپەڕ دەبێت(دیمشقی: ١٩٩٣، ج٤، ل٢٥٨)، هەروەها: البكری لە باسی شارەزوور ووتەی ابن الاعرابی هێناوە كە دەڵێت: ابن عەرەبی بۆمان دەگێڕێتەوە ئەم شارەزوورە كە فەتح كرا شارێكی ناسراو بوو. جوگرافییاكەی لە نێوان هەمەدان و موسڵدایە(البكری: ١٤٠٣، ج٣، ل٨١٣).

بلازەری نووسیوویەتی: شارەزوور ناوچەیەكی فراوانە و لە ڕوی جوگرافییایەوە سەر بە كورەی موسڵە و دەكەوێتە بەشی خۆرهەڵاتی موسڵەوە و ناوچەیەكی فراوانە، زنجیرە چاكانی پشتەوەی سنوری لەگەڵ هەمەدان و نەهاوەند و دینەوەر جیا دەكاتەوە(البلازری: ١٩٨٧، ل٤٦٦ بۆ ٤٦٧).

ڕونتر جوگرافییای شارەزوور دیاری بكەین، دەبینین جوگرافییای شارەزوور لە سەدەكانی ناوەڕاست وەک لەم نوسینانەی سەرەوە باسكراوە

تا ڕادەیەك خاڵی هاوبەش و جیاوازیش هەیە، یاقوتی حەمەوی جوگرافییای شارەزووری بەوردی باس کردوە بەم شێوەیە: شارەزوور سەر بە هەرێمی چوارەمە و درێژی شارەزوور حەفتاو سێ نمرە و پانییەکەشی سی وحەوت نمرە و نیوە، شارەزوور ناوچەیەکی (کورە)فراوانە و دەکەوێتە نێوان چیاکانی هەولێر و هەمەدان(حموی: ١٩٩٥، ج٣، ل٣٧٥).

بۆدیاری کردنی ڕونتری جوگرافییای شارەزوور پشت بە تایبەتمەندی و سیفاتەکانی شارەزوور دەبەستین، لە یەکێك لە بەیتە شعرەکانی سەدەی سێهەمی هیجریدا ابن معتز زۆر بەڕونی دەڵێت: شارەزوور هاوینە هەوارێکە بۆ کوردەکان(ابن معتز:٢٩٦، ل٢٢٣)، بەم شێوەیە زیاتر لە جوگرافییای شارەزووری سەدەکانی ناوەڕاست ورد ببینەوە دەبینین ابن فوطی لە باسکردنی هێرشی مەغول بۆ سەرهەولێر بۆمان باس دەکات کەوا سوپای عیمادالدین زەنگی بەرەو خۆرهەڵات بۆ دەرەوەی سنورەکانی هەولێر ڕۆیشتن بۆ شارەزوور(ابن الفوطی: ٧٢٣، ل٣٠). ناوەندی شارەزوور دەشتێکی فراوانە لە باشوری خۆرهەڵاتی ناوچە شاخاویەکانی پارێزگای سلێمانی لە نزیک سنورەکانی ئێستانی نێوان کۆماری عێراق و ئێران ناوچەیەکی تەختای و نزمە لە بەشی باشور و بەشی خۆرهەڵاتیدا ڕوباری تانجەرۆ هەیە(هستتد:١٩٤٨، ل١٥). زنجیرە چیاکانی هەورامانیش دەکەونە بەشی خۆرهەڵات و باکوری خۆرهەڵاتی شارەزوور، لە بەشی باکوری شارەزووریش ناوچەی قەڵاچوالان و شارباژێر و زنجیرە چیای کورە کاژاو هەڵکەوتووە، لە بەشی باشوریشەوە ناوچەی گەرمیان و شیخ مەیدان تا کەنارەکانی ڕووباری سیروان پێکدێت، لەبەشی خۆر ئاواشیدا دەگاتە زنجیرە چیاکانی قەرەداخ و چیاکانی بەرارنان(مینۆرسکی:١٩٦٨، ل٤١٨).

لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا شارەزوور دەبێتە ویلایەت و جوگرافییاکەی بەم شێوەیە دیاری کراوە، شارەزوور ویلایەتێکە لە سنوری نێوان دەوڵەتی صەفەوی و عوسمانییەکان، لەگەڵ ویلایەتی موسڵ و بەغداد و عمادیە دراوسێیە، و ئەم ویلایەتە پێکدێت لە سی و دوو لیواو سنجاق سەرەکی، ویلایەتەکە کەرکوکە لە خۆرهەڵاتەوە دەوڵەتی صەفەویە و لە خۆرئاواوە هەولێرە، لە باشوریشیەوە ویلایەتی بەغداد و عێراق عەرەبی(حاجی خەلیفە: ١١٤٥،ل٤٤٥).

بەورد بونەوە و پشت بەست بە سەرچاوە مێژووییەکان بۆمان دەردەکەوێت شارەزوور لە سەدەکانی ناوەڕاست ناوچەیەکی فراوان بووە، نەک تەنها یەک شار لە نێوان شاری هەمەدان بۆ شاری هەولێر بوبێت، بەم شێوەیە دەکرێت بوترێت شارەزوور یان ناوچەی شارەزوور لەسەدەکانی ناوەڕاست پاڵپشت بەم سەرچاوانەی سەرەوە بەورد بونەوە لە نەخشەکانی ئەوسەردەمەی شارەزوور بریتی بووە لەو دەشتاییە فراوانە لە نێوان چیاکانی هەورامان کە بە چیای زەڵم لە سەرچاوەکان ئاماژەیان پێکردوە لەبەشی خۆرهەڵاتەوە و شاری هەولێر و کەرکوک لەخۆرئاواوە، لە باکورەوە زنجیرەچیاکانی ناوچەی بەرزنجە و لە باشوریشەوە بۆ سنورەکانی دەشتی زەهاو و قەسری شیرین. بڕواننە پاشکۆی نەخشەکان نەخشەی ژمارە دوو.

دووەم: جوگرافییای دەیلەمستان.

دەیلەمستان یەکێکە لە ئاوەدانەکانی ناوچەی شارەزوور لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، کە لەلایان گەڕیدە و مێژوو نووس و جوگرافی زانەکانەوە باسکراوە، توێژینەوەکە کۆنترین زانیاری لەسەر دەیلەمستان باسکرابێت لێرەدا دەخاتە ڕوو.

(موسەعەر کوڕی موهەلهەل)دەربارەی دەیلەمستان دەنوسێت: دەیلەمستان گوندێکە لە نزیک شارەزوور، ئەم گوندە لە شاری نیم ئەزراوە حەوت فرسەخ دوورە کە ناوەندی شارەزوورە، دەیلەمییەکان لە ڕۆژگاری پادشاکانی ئێرانی لە ناوچەکانی خۆیانەوە هاتونەتە ئێرە، بە ئامانجی ڕێگری و چەتەیی، بۆ هەرشوێنێک ڕۆشتبن لەوێ خێمەیان هەڵداوە و ماڵ و منداڵیان لەوێ داناووە(ابودلف: ١٣٥٦، ل٥٥)؛ هەروەها مێژوو نووس (ئیبن حەوقەل)یش دەربارەی دەیلەمستان نووسیوویەتی : شارێکی بچوکە نزیکە لە شارەزوور، دانیشتوانەکەی سەردەمی فارسەکان هاتونەتە ئەوێ سەربازی ئازان؛ دەیلەمستان لە شاری نیم ئەزراوە حەوت فرسەخ دوورە(ابن حوقل: ١٩٣٨، ل٦٧). بۆ دابینکردنی پێداویستیەکانی ژیانیان دەستیان کردووە بە ڕێگری و چەتەیی، لە دەوروبەری خۆیان و شەوانیش گەڕاونەتەوە خێوەتگاکانیان و خەریکی ڕێگری و خراپکاری بوون، پاشانیش گەڕاونەتەوە شوێنی ڕەسەنی خۆیان، ئەم ناوچەیە تائێستەش لە شارەزوور هەربەناوی

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

دەیلەمیەکانەوە ناودەبرێت؛ دەیلەمستان دانیشتوانەکەی بەراورد بە شاری پیر زۆر تورە و بەهێزتر و ئازاترن(ابودلف: ١٣٥٦، ل٥٦).

(یاقوتی حەمەوی) دەرباری دەیلمستان نووسیوویەتی: دەیلەمستان گوندێکە لە نزیک شارەزوور لەگەڵ شاری نیم ئەزرای نێوانییان حەوت فرسەخ دەبێت، دەیلەمیەکان لە بۆنەکاندا دەڕۆنە دەرەوە بۆ دزی و ڕێگری و چەتەیی، پاشان دەگەڕێینەوە خێوەتگاکانیان و لەو ناوچانەی دزی و چەتەی دەکەن خۆیان وون دەکەن، بۆشوێنی مانەوەی خۆیان دەگەڕێنەوە(حەمەوی: ١٩٧٧، ج٢، ل٥٤٤)؛ خاڵیک کەزۆر گرنگە بۆ دیاری کردنی شوێنی دەیلەمستان یاقوتی حەمەوی ئاماژەی پێدەکات کە دەیلەمستان کۆتا ناوچەی شارەزووره(حەمەوی: ١٩٧٧، ج٣، ل٣٧٥).

ابن عبدلحق دەربارەی دەیلەمستان نووسیوویەتی : گوندێکە لە دەوروبەری شارەزوور ئەم گوندە دەیلەمیەکانی تێدا دەژین لە ڕۆژگاری فارسەکان هاتونەتە ئەم ناوچەیەو لێردا خیمەیان هەڵداوەو ماونەتەوە، دیلەمیەکان بەهێزو سوارچاک و سەربازی باش بوون(ابن عبدالحق: ١٤١٢، ج٢، ل٥٨٠).

ئەمین زەکی بەگیش لە باسی شارەکانی شارەزووردا نووسیوویەتی: دەیلەمستان وەک یەکێک لە شارەکان و ئاوەدانییەکانی سەردەمی سەرەتای هاتنی ئیسلام ئاماژەی پێکراوە، ئەم دەیلەمستانە سەر بە شارەزوور بووە و لە چوارچێوەی خاکی شارەزوور ناوبراوە، هەروەها ناوی دەیلمستان دەهێنیت وەک یەكێك لەو ئاوەدانی و نشینگانەی کەوا گەریدەکان باسیان کردووە وەک ابو دولف و حەمەوی، لەگەڵ ئەوەشدا دەیلمەستان بە یەكێك لە ئاوەدانیەکانی شارەزووری سەدەی چواری کۆچی ناوودەبات (ئەمین زەکی: ١٩٣٩، ل١٨).

(ئەمین نەقشبەندی)ش دەربارەی شارەی دیلەمستان دەدوێیت وە بۆچونی جیاوازی لەسەر شوێنی شاری دیلەمستان هەیە و پێی وایە شاری دیلەمستان ناوچەی هەورامانە، بەدیاری کراویش گومان بۆ چەند ناوچەیەک دەکات وەک گوندی هەورامانی ئێستا، لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، یان گوندی دزلی لە بەشی کوردستانی ئێران کە پێی وایە ناووەکەشی لە دیلم نزیکەو گومان دەکرێت دەیلەمییەکان لە دزلی نیشتە جێ بوبێتن، یان ئەوگوندەیی لە سەرەتای دەربەند کەڵەم لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان هەیە بەناوی زەرەوەی یان زەرارا کە ئەکرێت "زۆر دارا"بوبێت واتە بەهێزەکان، ئەم شوێنە شوێنی مانەوەی دەیلەمییەکان بووبێت(ئەمین نەقشبەندی: ١٩٨٣، ل٧١ و٧٤). بەڵام ئەم بۆچونانە زانستی نین چونکە نێوانی دەیلەمستان و نیم ئەزرای حەوت فرسەخ بووە، لە کاتێکدا نێوان ئەم شوێنانەی ئەمین نەقشبەندی باسی لێوەکردوون زیاتر لە بیست فرسەخ دەبن، لەکاتێکدا نێوان شوێنەوارەکانی دلیدەمان لە ئێستادا لەگەڵ شوێنی شوێنەوارەکانی شاری نیم ئەزرای لە ناوەندی شارەزوو تەنها حەوت فرسەخە و ئەمەش بۆچونە زانستیەکەی توێژینەوەکە پشتڕاستدەکاتەوە کە دیلیدەمان شوێنی دەیلەمستانبێت.

دکتۆر (حیسامەددین نەقشبەندیی) دەربارەی دەیلەمستان نووسیوویەتی: گوندێکە لە نزیک شارەزوور لە شاری نیم ئەزراوە ٤٢کم دورە، نیشتیمانی یەکەمی دەیلەمیەکان باشورو باشوری خۆرهەڵاتی دەریای قەزوینە و لە ڕۆژگاری فارسەکان هاتونەتە ناوچەکە، ئەوشوێنەی لێیماونەتەوە لە باکورو خۆرهەڵاتی خورماڵ بووە، هەروەها بۆچونی تریش هەیە لە ناوچەی خۆرهەڵاتی هەورامان نیشتە جێ بوون(حسام الدين نەقشبەندی: ٢٠١١، ل٩٨).

(عەباس ئەلعەزاوی)ش دەربارەی دەیلم دەڵێت: زانیاری لەسەر دەیلەمستان لە معجم بلدانی حەمەوی باسکراوەو گوندێکی دەورو بەری شارەزووره(عزاوی: ٢٠٠٠، ل١١٠)، مامۆستا ڕۆژبەیانیش دەیلمستان وەک شارێکی شارەزوور باس دەکات و مێژووەکەی بۆ پێش هاتنی ئیسلام دەگەڕێنێتەوە(ڕۆژبەیانی: ٢٠٠٥، ل٤٦٢).

سەرچاوە کان بەم شێوەیە دەربارەی گوند یان شاری دەیلەمستان نوسیویانە، گەرچی بەوردی شوێنی جوگرافییایی دەیلەمستانیان دیارینەکردووە، بەڵام سەرداوی باش لە زانیارییەکان هەیە بۆ دۆزینەوەو دیاری کردنی شوێنی دەیلەمستان لە ئێستادا.

باسی سێیەم: دیاریکردنی شوێنی دەیلەمستان لە ئێستادا.

لە سەرچاوە مێژووییەکان مێژوو نووس و گەڕیدەکان دەربارەی دەیلەمستان زانیاریەکانیان بۆ تۆمارکردوین، کۆی ئەو زانیاریانەی هەیە لە سەر دیلەمستان بریتییە لەوەی گوندێکە لە کەناری شارەزوور، دانیشتوانەکەی کاریان ڕێگری و چەتەییە، بەراورد بە شاری پیر بەهێزترن، وە دیلەمستان کۆتا ناوچەی شارەزوورە؛ دەیلەمییەکان لە ڕۆژگاری دەسەڵاتداریەتی ئێرانیەکان هاتونەتە شارەزوور، خێوتیان هەڵداوە بۆ ژیان دواتر چۆڵیان کردووە، دەیلەمیەکانیش سەربازی بەهێزن، حەوت فرسەخ لە شاری نیم ئەزراوە دورە، کە نیم ئەزرا(نیوەی ڕێگە) ناوەندی شارەزوور بووە لەو سەردەمەدا، شوێنی جوگرافیاکەشی دەکەوێتە لێوارەکانی شارەزوور، لە سنوری هەورامان و خورماڵدایە.

مەبەست لە دەیلەمیەکان لە بنەچەدا یان دیلمەستان ناوی سەرزەمێنێکە لە نێو چیاکانی ئەلبورز لە سەرەتای کەناری دەریای خەزرە، لە باکوری قەزوین لە نێوان پارێزگای گەیلان و خۆرئاوای تەبەرستان یان مازندەران لە باکوری ئێران(یوزف: ١٣٧٣، ل٢٥٦)، دەیلەمیەکان لە سەردەمی بنەماڵەی بوهییەکان بەهێز بوون، وە بەشێک لە لێکۆڵەرەوەکان باوڕیان وایە بوهییەکان لە دەیلەمییەکان بوون(سجادی: ١٣٧٨، ل٦٧). کەواتە دەکرێت بووترێت لەو سەردەمەدا وەک سەرچاوەکانیش باسیان کرد لە سەردەمی فارسەکان هاتونەتە ناوچەکەو بۆ چەتەی و ڕێگری هاتبن.

یەکەم: بۆچونی توێژینەوەکە لەسەر شوێنی جوگرافییای دەیلەمستان:

بە بۆ چونی ئەم توێژینەوەیە دەبێت دەیلمستان لە ئێستادا شوێنەواری کەلاوەکانی بانی "دەرەسولان" و تەختایی "دلیدمان" بێت، بۆ ئەوەی ئەم شوێنە مێژوویە زیاتر بناسێنرێت پێش دەرخستنی بەڵگەکان ناوچەی بانی دەرسولان و دلیدمان ڕوون دەکاتەوە.

لەسەر بنەمای توێژینەوە مەیدانییەکان ئەم ناوچەیە بریتیە لە ناوچەیەکی تەختایی لە بەرزایی چیاکانی هەورامان، لە باکوریەوە گوندی دەرەی مەڕ و لە خۆرهەڵاتییەوە گوندی سەرگەت و لە باشورییەوە گوندی ئاوایی ڕۆستەم بەگ و ناحیەی خورماڵ و لە باشور و خۆرئاواشیەوە گوندی ئەحمەدئاوا هەڵکەوتووە لە ئێستادا.

ئەم ناوچەیە هەڵکەوتە جوگرافیاییەکەی بە شێوەیەکە، کاتێك دەگەیتە بناری چیاکان لە یەکەم تەختایدا لە بەرزی کێوی دەرەسولاندا کۆمەڵێك کەلاوی و بیناسازی و شوێنەواری ژیان دەبینرێت، کە هۆکاری هەڵبژاردنی ئەم شوێنەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی سەرچاوی ئاوی سروشتی و کانیاوێکی باشی لێیە، هەروەها کەمێک تەختترە بەراورد بە بەشەکانی تری ناوچە چیاییەکە، لە هەموشی گرنگتر بەشێوەیێك هەڵکەوتوە دەڕوانێت بەسەر ڕێگای هاتوچۆی نێوان دەربەندی دەرەی مەڕ و دەرمەندی زەڵم، تەواوی ڕێگاکانی هاتوچۆی ناوچەکە دێنەوە بەردەستی ئەم شوێنە، سەرەڕای ئەوەی شێوەی ژیانکردن لێرەدا تەنها بۆ ئەوە گونجاوە کە ڕێگربیت نەک ئەوەی شوێنی ژیان و کشتوکاڵ کردن بێت، وە بەشێوەیەک لە شێوەکان دوورە لە ئاوەدانییەکانی ژیان لەو سەردەمەو لە ئێستاشدا، ماڵەکان و کەلاوەکان بەشێوەی کەمپێک یان خانوەکانیان زۆر نزیک لە یەکەوە و بە تێکەڵی و بەشێوەی بیناسازی سادەو وشکە کەڵەك دروستکراوون، لە ئێستاشدا بناغەکان و پاشماوە بەردەکان بەباشی ماونەتەوە.

دووەم: بۆچی توێژینەوەکە پێی وایە دلیدمان "دلیم" شوێنی دەیلەمیەکانە و دەیلەمستان بووە.

خاڵی یەکەم: ناوەکەی هۆکاری سەرەکیە بۆ ئەوەی بەشوێن ناوچەی دەیلەمیەکان بگەڕێین، دەبینین وەک سەرچاوەکان ئاماژەیان پێکرد ناوچەکە بە دەیلەمستان یان دەیلەمیاکان بەناوبانگ بووە، بەناوی خۆیانەوە ناوبراوە، ئێستەش شوێنەواری ئەم کەلاوە کۆنانە پێی دەوترێت (دلیم) وە دلیدمان کە تەنها پیتی (لا)مەکە و پیتی (یا)پێشو دووا کەوتووە، و وەك خۆی ماوەتەوە، تەنانەت لە مێژووی زارەکی ناوچەکە ورد ببینەوە لەزاری بەشێک لە بەتەمەنەکانی ناوچەکە گێڕاویانەتەوە ئێرە پێیان وتووە دەیلمان و دواتر گۆڕدراوە بە دلیدمان وە ئێرە شوێنی چەتەو ڕێگربووە، کاتێك ئەم زانیارییە مەیدانییانە بەراورد بە تێکستە کۆنەکان دەکرێن دەبینرێت سەرەداوی شوێنی دەیلەمستان ڕوون دەبێتەوە.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

تێبینێکی زانستی وەك مێژووی زارەكی بۆ زیاتر ڕوون بوونەوەی بابەتەكە وەك لێكۆڵەری ئەم لێكۆڵینەوەیە خۆم بە چاوی سەر و بە گوێی خۆم كە لەم ناوچەیە ژیاوم دەیان جار ئەم ناو بەسەرهاتانەم بەرگوێ كەوتووە، بەڵام پێشتر هیچ لێكۆڵینەوەیەك لەسەر ئەم بابەتە نەكراووە بۆ پشتڕاستكردنەوەی، بەڵكو ئەمانە دەچنە چوارچێوەی مێژووی زارەكی وە تەنها ئەمەش بەس نییە بۆ سەلماندنی مێژوویەك كە چەند سەدەیەك بەسەریدا تێپەڕ بووبێت(توێژەر).

خاڵی دووەم: دیلمستان گوندێکی بچوک بووە، یان لە شێوەی خێوتگە و کەمپێک بووە، ئەمە زانیاریی نێو سەرچاوە مێژوویەکانە، ئەمەش دەبێتە بەڵگەیەکی بەهێز بۆ بۆچونی توێژینەوەکە، چونکە دلیدمان ئێستەش شوێنکە و شوێنەوارە جێماوەکانی لە گوندێکی بچوک زیاتر تێپەڕ ناکەن، ئەم پاشماوە شوێنەوارییە جێماوانە وەک گوندێکی بچوک دەردەکەون، وە یەکسانن بەزانیارییەکانی نێو سەرچاوە مێژوویەکان کە دەڵێن دەیلەمستان گوندێکی بچوکە؛ یان وەک کەمپێک کەوا زۆر لە نزیک یەکەوە ماڵیان دروستکردووە، ئەمەش تایبەتمەندێکی سەربازی چەتەکانە، بۆ ئەوەی ئاگایان لە خۆیان بێت و پارێزراوبن، یان دەکرێت بوترێت مرۆڤانی کۆچەریی کە زۆر گرنگی بە بیناسازی و شوێنی مانەوەیان نادەن؛ دەبین پاشماوە شوێنەورییەکانی ئێرەش بەو تایبەتمەندییەن بنیاتنراون، واتە تایبەتمەندی پاشماوە شوێنەوارییەکانی دلیدەمان یەکسانە بەزانیارییەکانی سەرچاوەکان کە باسیان لە دەیلەمانکردووە. بڕواننە نەخشەی ژمارە سێ و ژمارە چوار پاشماوە شوێنەوارییەکانی دلیدەمان.

خاڵی سێیەم: بەراوردکردنی دانیشتوانی دەیلەمستان و شاری پیر گەورەترین سەرەداو و بەڵگەیە بۆ ئەوەی کەوا دەیلەمیەکان لە نیزك شاری پیرەوە خێمەیان هەڵداوە، ئەم شوێنەی ئێستەیی دلیدەمان زۆر نیزکە لە شوێنی شاری پیرەوە، پرسیارەکەش ئەمەیە بۆچی دەیلەمیەکان بەراورد بە شاری نیم ئەزڕای یان دزدان نەکران، کە دووشاری گەورە و دیاری شارەزووری سەدەکانی ناوەڕاستن، بە بۆچونی توێژینەوەکە وەڵامەکەش بەم شێوەیەیە، چونکە دەیلەمستان نزیکترین ئاوەدانی لێیەوە دەبێت شاری پیر بوبێت؛ بەراورد کردنی دانیشتوانی پیر و دیلەم بەوەی دەیلەمیەکان شەڕانگێز و ئازاتر بوون، هۆکارەکەشی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە ئەوان کۆچەری بوونو هاتونەتە ناوچەکە و بۆ مەبەستی دزی و چەتەی وە لە سەردەمی دەوڵەتانی ئێرانی هاتوون، واتە ئەبێت پشتیوانی دەوڵەتیان هەبوبێت وە ناسراوتر بوبێتن لەلای دەسەڵاتدارانی ناوچەکە، ئەمەش وایی کردووە بتوانن بە ئاسانی هاتوچۆ بکەن، هەروەها ساناتر بتوانن کاری ڕێگری و چەتەی بکەن، بە مانایەکی تر ئەگەر ئێستە شوێنی دەیلەمیەکان ئاوەدان بکەیتەوە بێجگە لە چەتەی و ڕێگری بۆ هیچ شتێکی تر بە کەڵک نایەت، ئەمەش دەرخەری ئەوە یە ڕۆژگارێك كۆمەڵێك چەتە لەم كەلاوە كۆنانەدا ژیابن بە ئێستەشەوە ئاوەدان نەکراوەتەوە کەسی تیدا ناژیت، وەك سەرچاوەكانیش ئاماژەیان پێکرد کە دەیلەمییەکان ناوچەکەیان چۆڵکردوە.

هەروەها تایبەت بەم شوێنە وەك بەشێك لە مێژووی زارەكی ناوچەكە تا كۆتای ساڵی نەوەدەكان، بەهۆی تێكچونی بارودۆخی سیاسی و ئابوری كوردستانی باشوور ئەم جێگایە شوێنی چەتی و ڕێگری بووە، تەنانەت لە یادگەی ئەو مرۆڤانەی ئێتە دەژین بە توێژەریشوە چەندین كەس لەم ناوچە كوژراون لەكاتی هاتو چۆكردن و بونی باری گرانبەها پێیان، ئەمەش دیسانەوە پشتڕاستی ئەوەدەكاتەوە ئەم شوێنە كە ئێمە پێمان وایە شوێنی دەیلەمیەكانە، گونجاوترین شوێنە بۆ چەتەیی، هاوكات تاكە ئامانجی دەیلەمیەكانیش چەتەی بووە، بە ئێستەشەوە ئەم شوێنە نزیكترین ئاوەدانییە لە شوێنەوارەكانی شاری پیر ئەمەش بەڵگەیەكی بەهێزە كە ناوچەیی "دلیدەمان" دەیلەم بێت، چونكە شوێنە جوگرافییاكەی یەكسانە بە تایبەتمەندی شوێنی جوگرافی دەیلەمستانی سەدەكانی ناوەڕاست.

شاری پیر وەك شارێكی ئاوەدانی شارەزووری سەدەكانی ناوەڕاست كە ئێستە شوێنەواری شارەكە لە سەرەتای دەربەندی زەڵم دایە(ئەحمەدئاوایی:٢٠٢١،ل١٠)، گونجاوە بەراوردكردنی دانیشتوانی ئەم گوندە بەشاری پیر چونكە دراوسێی یەكترین، وە ئەم بۆچونەش گونجاوە و نزیكە لەو شوێنانەی كەوا سەرچاوەكان بە گومانەوە لەم ناوچەیە دواون و باسی شاری دەیلەمستانیان كردووە لەم ناوچەیە بێت، بەڵام بەشێوەیەكی ورد خودی گوندەكەیان دیاری نەكردوە، وەك حسامەددین نەقشبەندی و ئەمین نەقشبەندیی باسیان لەوەكرد دەیلەمستان لەناوچەی هەورمانە، ئەم شوێنەش لەناوچەی هەورامانە و ناوەكەی و پاشماوە شوێنەوارییەكانی و نزیكی لە شاری پیرەوە كە

بەراودرکراوە تەواوکەری بۆچونی توێژینەوەکەن.

خاڵی چوارەم: دەیلەم کۆتا خاڵی شارەزوورە، ئەم زانیارییەش زانیاریی نێو سەرچاوەکانە، ئەم زانیارییە بۆتوێژینەوەکە گرنگە، چونکە شوێنی ئێستەی دلیدەمان کۆتا خاڵە و لێرەدا شارەزوور تەواو دەبێت، بەڵکو یەکەم بەرزای چیاکانە و دەشتاییەکانی شارەزوور لە بنارەوەو لە خوارەوە دەردەکەون بەم شێوەیە ئەمەش پشتڕاستی ئەوەمان بۆدەکاتەوە ئەکرێت ئیرە هەمان ئەو شوێنە بێت کەوا دەیلەمیەکانی تیدا ژیاون، واتە شوێنی جوگرافییایی ئێستەی شوێنەواری دلیدەمان گەر بەراورد بە سنوری جوگرافییایی شارەزووری سەدەکانی ناوەڕاست بکەین دەبنین یەکسانە بە شوێنەواری شاری دەیلەمستان کە وترا لە کۆتایەکانی شارەزووردا بووە.

خاڵی پێنجەم: سەرچاوەکان باسیان لەوەکرد نێوان شاری نیم ئەزرا و دەیلەمستان حەوت فرسەخە هەر فرسەخێک یەکسانە بە شەش کیلۆمەتر و کەمێک زیاتر(٦,٢٤کم)، کەواتە گەر حەوت فرسەخ بەرانبەر بە کیلۆمەتر لێکدان بکەین چل و دوو کیلۆمەتر و سەدو شەست و هەشت مەتر دەردەچێت(٤٢,١٦٨کم)، گەر لە دەیلەمستانەوە بۆ شوێنی شاری نێم ئەزرای کەوا سێ کوچکەی نێوانە زەڕایەن و بێستانصور و عەرەبەتە، ئەندازە بکەین بەشێوەیەکی زۆر سەرنج ڕاکێش ڕاست لە نێوان بێستانصور بۆ عەربەت یەکسانەبە(٤٢,٦٠٠کم). ئەمەش دەبێتە بەڵگەیەکی زانستی گرنگ گە دوری دەیلەمستان و نیم ئەزرای وە دوری دلیدەمان و بێستانصور و عەربەت یەکسانن بەیەک.

خاڵی شەشەم: هیچ تایبەتمەندێکی شارنشینی و یان بیناسازی دانیشتوان وەک کۆشک یان مزگەوت یان بازاڕ یان پاشماوەی شارستانییەتی لەم بەشەی پاشماوە بیناسازیانەی دلیدەم نادۆزرێتەوە لە ئێستادا، ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە ئەمانە کۆچەری بوون وە چەتەو ڕێگرن بوون زۆر گرنگیان بە لایانی تەلارسازیی نشینگەکەیان نەداوە.

لێرەدا ئەوە ڕون دەبێتەوە کەوا شوێنەواری کەلاوەکانی بانی دەرەسولان، ئەو شوێنەی پێی دەوترێت دیلمان یان دلیدەمان، شوێنێکی بچوکە و گوندێکی ئاساییە، هەڵکەوتەکەی نزیکە لە شاری پیرە و دانیشتوانەکەی غەریب بون و نەهاتونەتە نێو ئاوەدانییەکانی شارەزوور و ئەو کەنارەیان گرتووە، بە ئامانجی چەتەیی کەئەمەش یەکسانە بە سیفەتەکانی گوندی دەیلەمستانی سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاست و بەتایبەتیش سەردەمی چواری کۆچی.

کەواتە بۆچی هیچ کەسیک لە توێژەران درکی بەوە نەکردوە کەئەم بۆچوونەی ئێمە پێشتر باسبکات، هۆکاری سەرەکی ئەوەیە ئەم شوێنە لە ئێستادا کەنارە و دەبێت زۆر شارەرزای ناوچەکەبیت، وە مەیدانییەن هەنگاو بە هەنگاو لەم ناچەیە ورد ببیتەوە بۆ ئەوەی ئەم ڕاستیە دەربکەویت، کەمن ئەوانەی بتوانن درك بەو هەموکەلاوە کونانەی دلیدەمان بکەن و بەشوێن مێژوویاندا گەڕابن؛ هەربۆیە تایبەتمەندیەکانی ناوچەی دلیدەم، خودی ناووەکە و کەلاوە کونەکان و پاشماوە بیناسازییەکان و هەڵکەوتە جوگرافییاییەکەی، هەروەها بچوکی شوێنەکە و سەرەڕیگەبوونی لە کوندا و کەنار بوونی و سەخت بوونی، لە ئێستەشدا وێران بوون و ئاوەدان نەکردنەوەی هاوشێوەی گوند و ناوچەکانیتر کە دانیشتوانی ڕەسەنی ناوچەکەی لێ ژیاون، سەرەڕای بوونی کانی و کانییاوی سروشتی و ئاوشیرن دەرخەری ئەوەن ڕۆژگارێك، کۆمەڵێك کەس بەنییەتی چەتەی ئێرەیان بەکار هێنابێت، پاشان بۆهەمیشە بەشێوەی کەلاوە کۆن مابێتەوە، بە شێوەیەك ئەم گوندە پێشتر گوندێك یان ئاوەدانێك نەبووە، کە بەهۆی شەڕ یان گرفتێکەوە دانیشتوانەکەی چوڵی بکەن و پاشان بگەڕێنەوە وەك بەشێکی زۆری گوندەکانی تر، بەڵکو کەدەیلەمیەکان چوڵیان کردوە ئیتر نەگەڕاونەتەوە و ئێرە ئاوەدان نەکراوەتەوە و تەنها شوێنەواری کەلاوە کۆنەکان ماونەتەوە و بەشێك لە ناوەکەی هەرچەندە کەمێك گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە.

لە ئەگەری ئەنجامدانی هەڵکۆڵینی زانستی شوێنەوارناسی لە پاشماوە شوێنەوارییەکانی بانی دەرەسولان و شوێنەواری دلیدەمان و دەرکەوتنی بەڵگە و پاشماوەی شوێنەواریی، کاریگەری ڕاستەوخۆی دەبێت لەسەر پشتڕاستکردنەوەی بۆچونی توێژینەوەکە، گەرچی پاڵپشت بە زانیارییە تۆمارکراوەکان و بەڵگە بەردەستەکان، نزیکترین بۆچونی زانستی، شوێنەواری دەیلەمستانی شارەزووری سەدەکانی ناوەڕاست پاشماوە شوێنەوارییەکانی دلیدەمانە.

ئەنجام:

ئەم توێژینەوەیە گەیشتوە بە چەند ئەنجامێکی گرنگ، دەربارەی ئاوەدانی دەیلەمستان، و پاشماوە شوێنەوارییەکانی دلیدەمان.

١. بەشێك لە سەرچاوەکان دەیلەمستانییان بە شار ناو بردووە، لە تایبەتمەندی شارەکانی سەدەکانی ناوەڕاستیش ورد بوینەوە، وێڕای ئەوەی بەشێك لەتایبەتمەندیەکانی شار بریتیبون لەوەی شارەکان سەرچاوەی ئاوی خواردنەوەویان هەبێت، هەروەها زۆری ژمارەی دانیشتوان و ئامانج و کلتوری هاوبەشی دانیشتوانی شارێك یان ئاوەدانێك وەك تایبەتمەندی شار دەستنیشانکرابوو، تاییەت مەندیانەش لەگەڵ ئاوەدانی دیلەمستان یەك دەگرنەوە، بەڵام زیاتر زانستییە گەربڵێن دەیلەمستان گوندێکی گەورە بووە، بەراورد بە شارەکانی ئەو سەردەمەی شارەزوور، بۆیە ناچێتە چوارچێوەی شارەکانەوە هەرچەندە شار لەوسەردەمانەدا زۆر بچوك بوون، ئاوەدانییەکان هەندێکجاریش بەشار ناو براون، بەڵکو ئەتوانین بڵێن دەیلەمستان گوندێکی گەورە بووە.

٢. شوێنی ئێستەی شار یان گوندی دەیلەمستان دەکەوێتە بانی دەرەسولان، شوێنگی گرنگ و خاوەنی پاشماوەی شوێنەوارییە، تەواوی تایبەتمەندییەکانی ئێستەی شوێنەوارەکانی دلیدەمان یەکسانە بە تایبەتمەندی ناوەڕۆك و شێوە ژیانی دانیشتوانی دەیلەمستانی شارەزوری سەدەکانی ناوەڕاست، کە ئیشیان ڕێگری و ژیانییان سادەو لە شێوەی کەمپوو نزیك لەیەك ژیاون، ئەمەش ئێمە دەباتە سەر بۆچونی تەواوەتی کەوا شوێنەوارەکانی دەیەلمان یان دلیدەمان یەکسانە بە ئاوەدانی دەیلەمستانی سەدەکانی ناوەڕاست لە شارەزوور.

٣. لە سۆنگەی جوگرافییایی شارەزووریشەوە بەوردی سەرچاوەکان شوێنی جوگرافییایی فراوانی شارەزووریان بۆ ڕونکردینەوە، شوێنی جوگرافییایی ئێستەی شاری دلیدەمان بەراورد بە سنوری فراوانی شارەزووری کۆن بەشێك بووە لە شارەزوور، بەدیاریکراویش لێوارەکانی شارەزوور وەك سەرچاوەکانیش نوسینەکانییان بەم شێوەیەبوو.

٤.دەیلەمستان دەکەوێتە لێوارەکانی شارەزوور، لە سنوری شاری پیر، کە ئێستە شاری پیر لە دەربەندی زەڵم دایە، و نزیکە لە شوێنەواری دلیدەمان و کۆتاییەکانی شارەزووری سەدەکانی ناوەڕاست دەکات، وە پاشماوە شوێنەوارییەکانی دیلدەمان تەنها پاشماوەی شوێنەواری فەرامۆشکراوون کە تایبەتمەندی دەیلەمستانییان لەخۆگرتبێت.

٥.پاشماوە بیناسازیەکانی شاریی دەیلەمستان کە ئێستە توێژینەوەکە پێیوایە (دلیدەمان)ە هاوشێوەی ژیانی کۆچەریی و گروپ و نشینگەیی ڕێگرەکانە، کەئەمەش یەکسانە بە تایبەتمەندی دەیلەمستانی سەدەکانی ناوەڕاست.

٦.شوێنی جوگرافییای دەیلەمستان لە شارەزووری سەدەکانی ناوەڕاست یەکسانە بە شوێنی جوگرافییایی دلیدەمانی ئێستا لە لێوارەکانی شارەزوور و لە نزیك شاری پیر، هەورەها هەڵکەوتەی جوگرافییای پاشماوە شوێنەوارییەکانی دلیدەمان بەهەمان شێوە یەکسانە بە تایبەتمەندی زانیارییەکانی شاری دەیلەمستان.

٧.پاشماوەی ناوی دلیدەمان سەرچاوەکەی بۆ دەیلەمستان دەگەڕێتەوە و وەك بەشێك لە شوێنەواری ناوە مێژووییەکەی دەیلەمستان لەسەر پاشماوە شوێنەوارییەکانی بانی دەرەسولان ماوەتەوە.

سەرچاوەکان

یەکەم: سەرچاوە عەرەبییەکان.

١. البكري، أبو عبيد عبد الله بن عبد العزيز بن محمد البكري الأندلسي (المتوفى: ٤٨٧هـ)، (١٤٠٣هـ)، معجم ما استعجم من أسماء البلاد والمواضع، الناشر: عالم الكتب، الطبعة: الثالثة، بيروت

٢. أبن بطوطه، محمد بن بطوطه (المتوفى٧٧٩هـ)، (١٤١٧هـ)، النضارفي غرائب الامصار و عجائب الاسفار، عبدالهادي التازي، طبعة الاولي، اكاديمية المملكة المغربية، رباط.

٣. ا البلاذري، أحمد بن يحيى بن چاپر بن داود الب ل اذري (المتوفى: ٢٧٩هـ)، (١٩٨٧م)، فتوح البلدان، الطباعة و النشر: المسسة المعاف – لبنان،بيروت.

٤. ابن البيطار، عبد الرزاق بن حسن بن إبراهيم البيطار الميداني الدمشقي (المتوفى: ١٣٣٥هـ)، (١٤١٣هـ-١٩٩٣م)، حلية البشر في تاريخ القرن الثالث العشر،حققه ونسقه وعلق عليه حفيده: محمد بهجة البيطار - من أعضاء مجمع اللغة العربية الناشر: دار صادر، الطبعة: الثانية، بيروت.

٥. الجوزي، جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي (المتوفى: ٥٩٧هـ)، (١٤١٢هـ - ١٩٩٢م)، المنتظم في تاريخ الأمم والملوك، المحقق: محمد عبد القادر عطا، مصطفى عبد القادر عطا الناشر: دار الكتب العلمية، الطبعة: الأولى، بيروت.

٦. الادريسى، محمد بن محمد بن عبد الله بن إدريس الحسني الطالبي(المتوفى: ٥٦٠هـ)، (١٤٠٩هـ)، نزهة المشتاق في اختراق الآفاق، الناشر: عالم الكتب، الطبعة: الأولى، بيروت.

٧. الدمشقي، محمد بن عبد الله (أبي بكر) بن محمد ابن أحمد بن مجاهد القيسي الدمشقي الشافعي، شمس الدين، الشهير بابن ناصر الدين (المتوفى: ٨٤٢هـ), (١٩٩٣م)، توضيح المشتبه في ضبط أسماء الرواة وأنسابهم وألقابهم وكناهم، المحقق: محمد نعيم العرقسوسي الناشر: مؤسسة الرسالة - الطبعة: الأولى، بيروت.

٧. هستد، كوردن ،(١٩٤٨م)،الاسس الطبيعية الجغرافية العراق، المؤلف: كوردن هستد، تعريب جاسم محمد خلف، الناشر: وزارة المعارف - الطبعة الأولى، عراق بغداد.

٨. ابن واصل، محمد بن سالم بن نصرالله بن سالم ابن واصل (١٣٧٧هـ - ١٩٥٧م)، مفرج الكروب في أخبار بني أيوب،(المتوفى: ٦٩٧هـ) الناشر: دار الكتبوالوثائق القومية- المطبعة الأميرية، جمهورية مصر العربية ،القاهرة.

٩. ابن حوقل، ابوالقاسم محمد بن حوقل البغدادي الموصلي (المتوفى: بعد ٣٦٧هـ), (١٩٣٨م)، صورة الأرض الناشر: دار صادر، أفست ليدن، بيروت.

١٠. ابن حجرلعسقلاني، أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلاني (المتوفى: ٨٥٢هـ)، (١٤٠٤هـ/١٩٨٤م)، النكت على كتاب ابن الصلاح، المحقق: ربيع بن هادي عمير المدخلي الناشر: عمادة البحث العلمي بالجامعة الإسلامية، الطبعة: الأولى، المدينة المنورة، المملكة العربية السعودية.

١١.حاجي خليفة، مصطفى بن عبد الله القسطنطيني العثماني المعروف بـ «كاتب جلبي» وبـ «حاجي خليفة» (المتوفى ١٠٦٧ هـ)، (١١٤٥)، جهان نما، .حاج خليفة، الطبعة الاولي ١١٤٥هجري فى قسطنطينة.

١٢. الحميرى, أبو عبد الله محمد بن عبد الله بن عبد المنعم الحميرى (المتوفى: ٩٠٠هـ), (١٩٨٠م)، الروض المعطار في خبر الأقطار، المحقق: إحسان عباس الناشر: مؤسسة ناصر للثقافة - طبع على مطابع دار السراج الطبعة: الثانية، بيروت.

١٣. ياقوت الحموى، شيخ الامام شهاب الدين ابى عبدالله ياقوت بن عبدالله الحموى الرمى البغدادي(المتوفي ٦٢٦هـ) (١٩٩٥م)،معجم البلدان لبنان، بيروت.دار الناشر صدر.

١٤. المقدسي، أبو القاسم شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل بن إبراهيم المقدسي الدمشقي المعروف بأبي شامة (المتوفى: ٦٦٥ هـ), (١٤١٨ هـ- ١٩٩٧م)، الروضتين في أخبار الدولتين النوريةوالصلاحية، عدد الأجزء١، المحقق: إبراهيم الزيبق الناشر: مؤسسة الرسالة -

الطبعة: الأولى، بيروت.

١٥. ابن المستوفي، المبارك بن أحمد بن المبارك بن موهوب اللخمي الإربلي، المعروف بابن المستوفي (المتوفى: ٦٣٧هـ) , (١٩٨٠م)، تاريخ إربل, المحقق: سامي بن سيد خماس الصقار الناشر:وزارة الثقافةوالإعلام، دار الرشيد للنشر ، العراق.

١٦. مجموعة من المؤلفين(٢٠٠٤م)، قاموس مجمع الوصيط، الدارالعامة المعجمات والتراث جمهورية ميصرية، ناشر المكتبة الشرق الدولية، الطبعتة الرابعة، قاهير.

١٧. ابن المعتز، عبد الله بن محمد ابن المعتز العباسي (٢٩٦هـ)، طبقات الشعراء المحقق: عبد الستار أحمد فراج الناشر: دار المعارف - الطبعة: الثالثة، القاهرة.

١٨.مينورسكي، فلاديمير(١٩٦٨)، لأكراد، ملاحظات وانطباعات، الأكراد أحفاد الميديين، ترجمة د.معروف خزندار، طبع اولا، مطبعة النجوم، بغداد.

١٩. النقشبندي،.حسام الدين (٢٠١١)، الكرد في لرستان الصغري (الشمالية) و شهرزور جلال العصر الوسيط، موسسة ژين، سنة سليمانية.

٢٠. النويري، أحمد بن عبد الوهاب بن محمد بن عبد الدائم القرشي التيمي البكري، شهاب الدين النويري (المتوفى: ٧٣٣هـ), (١٤٢٣هـ)، نهاية الأرب في فنون الأدب،.الناشر: دار الكتب والوثائق القومية، الطبعة: الأولى، القاهرة.

٢١. السبكي، تاج الدين عبد الوهاب بن تقي الدين السبكي (المتوفى: ٧٧١هـ), (١٤١٣هـ)، طبقات الشافعية الكبرى، المحقق: د. محمود محمد الطناحي د. عبد الفتاح محمد الحلو الناشر: هجر للطباعة والنشر والتوزيع الطبعة: الثانية.

٢٢. السمعاني، عبد الكريم بن محمد بن منصور التميمي السمعاني المروزي، أبو سعد (المتوفى: ٥٦٢هـ), (١٣٨٢ هـ- ١٩٦٢م)، الأنساب، المحقق: عبد الرحمن بن يحيى المعلمي اليماني وغيره الناشر: مجلس دائرة المعارف العثمانية، الطبعة: الأولى، حيدرآباد.

٢٣. ابن عساكر، أبو القاسم علي بن الحسن بن هبة الله المعروف بابن عساكر (المتوفى: ٥٧١هـ), (١٤١٥ هـ- ١٩٩٥م)، تاريخ دمشق، المحقق: عمرو بن غرامة العمروي الناشر: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت.

٢٤.ابن عبد الحق، عبد المؤمن بن عبد الحق، ابن شمائل القطيعي البغدادي، الحنبلي، صفي الدين (المتوفى: ٧٣٩هـ), (١٤١٢هـ)، مراصد الاطلاع على أسماء الأمكنةوالبقاع، الناشر: دار الجيل، الطبعة: الأولى، بيروت.

٢٥.العمري، أحمد بن يحيى بن فضل الله القرشي العدوي (المتوفى: ٧٤٩هـ), (١٤٢٣هـ)، مسالك الأبصار في ممالك الأمصار، الناشر: المجمع الثقافي، الطبعة: الأولى، أبو ظبي.

٢٦.العينى، أبو محمد محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن حسين الغيتابى الحنفى بدر الدين (المتوفى: ٨٥٥هـ) (١٤٢٩هـ- ٢٠٠٨م)، نخب الأفكار في تنقيح مباني الأخبار في شرح معاني الآثار، المحقق: أبو تميم ياسر بن إبراهيم الناشر: وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية- الطبعة: الأولى، قطر.

٢٧. عبدالرزاق عباس،(١٩٧٣م)، نشاة مدن العراق وتطورها، المؤلف، عبدالرزاق عباس حسين، الطبعة الاولى، النشر بغداد.

٢٨.عبوش،(٢٠٠٤م)، المدينة الكردية من القرن (٤-٧هـ، ١٠-١٣م)، فرهاد حاج عبوش، طبعة الاولى، دار سبيريز، دهوك.

٢٩. العزاوي، عباس(٢٠٠٠م)، شهرزور السلمانية (اللواء والمدينة)، راجعه و تعليق عليه وقدم له، محمد علي القرداخي، الطبعة الاولي، بغداد.

٣٠.ابن الفوطي، كمال الدين أبو الفضل عبد الرزاق بن أحمد بن محمد الصابوني (٧٢٣هـ)، الحوادث الجامعةوالتجارب النافعة في المائة السابعة، بدون سنة نشر.

٣١. فيروزابادي، مجدالدين أبي طاهر محمد بن يعقوب(المتوفي ٨١٧هـ), ١٤٢٦هـ.)، قاموس المحيط، مكتب تحقيق التراث في مؤسسة الرسالة، الطبعة الثامنة، مؤسسة الرسالة، بيروت.

٣٢. لاصطخري، أبو اسحاق إبراهيم بن محمد الفارسي (المتوفى: ٣٤٦هـ)، (٢٠٠٤م)، المسالكوالممالك، الناشر: دار صادر، بيروت.

٣٣. القلقشندي، أحمد بن علي بن أحمد الفزاري (٨٢١هـ)، صبح الأعشى في صناعة الإنشاء،الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت.

٣٤.قدامة بن جعفر، ابو الفرج قدامة بن جعفر بن قدامة بن زياد البغدادي(المتوفى: ٣٣٧هـ), (١٩٨١م)، الخراج وصناعة الكتابة الناشر: دار الرشيد للنشر، الطبعة: الأولى، بغداد.

٣٥. ابن رسته، أحمد بن عمر، أبو علي ابن رسته، (المتوفي ٣٠٠ هـ), (١٨٩٢م)، علاقة النفسية، ، مجلد السابع، متبعة بريا، المدينة ليدن.

٣٦. ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد بن محمد، ابن خلدون أبو زيد، ولي الدين الحضرمي الإشبيلي (المتوفى: ٨٠٨هـ), (١٤٠٨هـ - ١٩٨٨م)، ديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والبربر ومن عاصرهم من ذوي الشأن الأكبر، المحقق: خليل شحادة الناشر: دار الفكر، الطبعة: الثانية، بيروت.

٣٧. ابن خرداذبة، أبو القاسم عبيد الله بن عبد الله المعروف بابن خرداذبة (المتوفى: نحو ٢٨٠هـ), (١٨٨٩م)، المسالك والممالك الناشر: دار صادر أفست ليدن، بيروت.

٣٨. الذهبى، شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان (المتوفي٧٤٨هـ), (١٤٠٢هـ)، سير أعلام النبلاء، الطبعة الثانية، مؤسسة الرسالة، بيروت.

دووەم: سەرچاوەی فارسییەکان:

١. اعتزادى،(١٣٨٤شمسى)، شهر ايراني، يك مفهوم، لادن اعتزادى، در فصلنامه انديشه ايرانشهر، شماره ٦، تهران.

٢. ابودلف،(١٣٥٦شمسى)،سفر نامه ى ابودلف در ايران، در سال ٣٤١، با تعليقات و تحقيقات ولاديمر مينورسكى، ترجمة سيد ابو فزل طباطبايي، چاپ دوم، تهران.

٣. دهخدا،(١٣٤١شمسى)، لغت نامه دهخدا، علي اكبر دهخدا، الناشرسازمان مديريت و برنامه ريزى كشور، تهران.

٤. حسن قمى،(١٣٨٥شمسى)،تاريخ قم، نويسنده حسن بن محمد بن حسن قمى، به كوشش دار التحقيق آستانه مقدسه قم، مكان نشر شهر قم.

٥. يوزف،(١٣٧٣ شمسى)، ايرانشهر بر مبناى جغرافياى موسى خورنى، ماركوارت يوزف، انتشارات اطلاعات، نوبت يكم، تهران.

٦.خزاى،(١٣٩٥شمسى)، مفهوم شهروندى در شهر ساسانى، رضا خزاعى، نوبت چاپ يكم، ناشر انتشارات بهار درخت، تهران.

٧. سجادى،(١٣٧٨شمسى)، تاريخ و جغرافياى تاريخى رامسر، محمد تقى سجادى، انتشارات معين، نوبت چاپ يكم، تهران.

٨. راوندى،(١٣٨٢شمسى)،تاريخ اجتماعى ايران، نويسنده مرتضى راوندى، نوبت چاپ دوم، ناشر انتشارات نگاه ، تهران.

سێیەم: سەرچاوە کوردیەکان

١. ئەمین زەکی،(١٩٣٩)، تەئریخی سلێمانی و وڵاتی لە دەوری زۆر قەدیمەوە تا ئەوەڵی ئیحتیلال ١٩١٨میلادی، محمد ئەمین زەکی، چاپخانەی النجاح، چاپ یەکەم، شوێن بەغداد..

٢. ئەحمەدئاوایی(٢٠٢١ م)، چەردەیەک لە مێژووی ئەحمەدئاوا، محمد صابر ئەحمەدئاوایی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕێدار، سلێمانی.

٣.حاجی, زریان (٢٠١٧م)، ڕۆڵو کاریگەری ئێرانیەکان لە گەشە سەندنی بوار کۆمەڵایەتیەکان لە شارستانیەتی ئیسلامی، دکتۆر زریان سالار حاجی، چاپی یەکەم، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی.

٤. کەیوان ئازاد ئەنوەر(٢٠١٥م)،کوردستانو کورد لە سەدەکانی ناوەڕاست، چاپی یەکەم، چاپخانەی پەنجەرە، تاران.

٥. نەقشبەندی، ئەمین (١٩٨٣م)، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی کورد، بەرگی دەیەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغداد.

ڕەحمانی، وریا(٢٠٠٩م)، کوردو کوردستان لە ڕوانگەی نەخشەوانیەوە، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

٦.ڕۆژبەیانی، مەلا جەمیل بەندی، (٢٠٠٥)، وڵاتەکەت باشتر بناسە، چاپی یەکەم، چاپ خانەی ئاراس، هەولێر.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

یەکەم: پاشکۆی نەخشە

نەخشەی ژمارە(١) هەرێمی چیاکان لە کتێبی
صورت ئەرضی ابن حوقل چاپی لیدن(ابن حوقل: ١٩٣٨، ل٣٥٦).

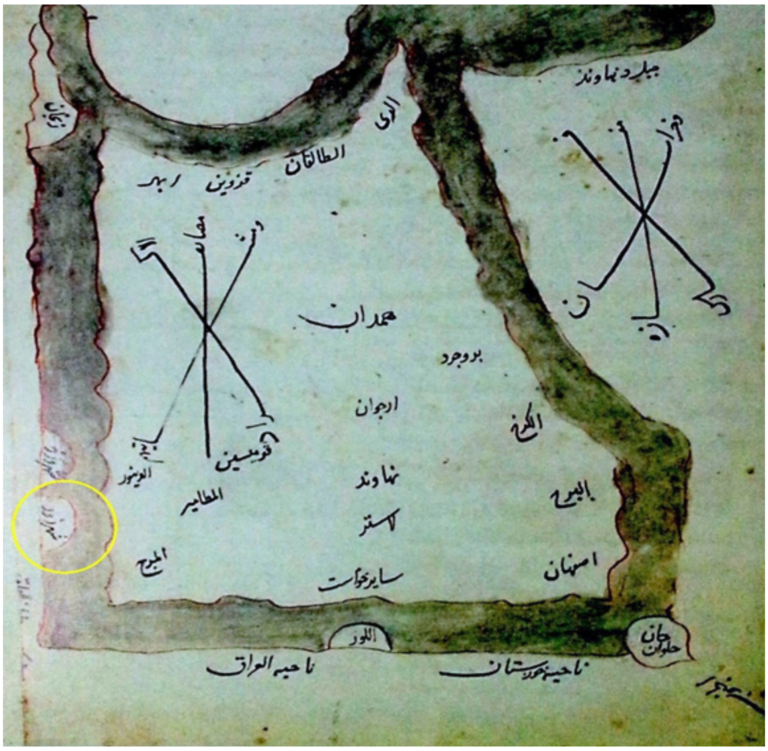

نەخشەی ژمارە(٢). شوێنی شارەزوور لەخاکی عوسمانی
(حاجی خلیفه: ١١٤٥کۆچی: ل٤٠١).

نەخشـەی ژمـارە(٣) شـوێنی جوگرافییایـی دەیلەمسـتان لـە باشـورو خۆرهەڵاتـی ناحیـەی خورمـاڵ و خۆرهەڵاتـی شـارەزووری سـەدەکانی ناوەڕاسـت (توێـژەر)

نەخشـەی ژمـارە(٤) پاشـماوە بیناسـازییەکانی ناوەندیـی گونـدی دەیلەمسـتان لـە بانـی دەرەسـولان و ناوچـەی دلیدەمان(توێـژەر).

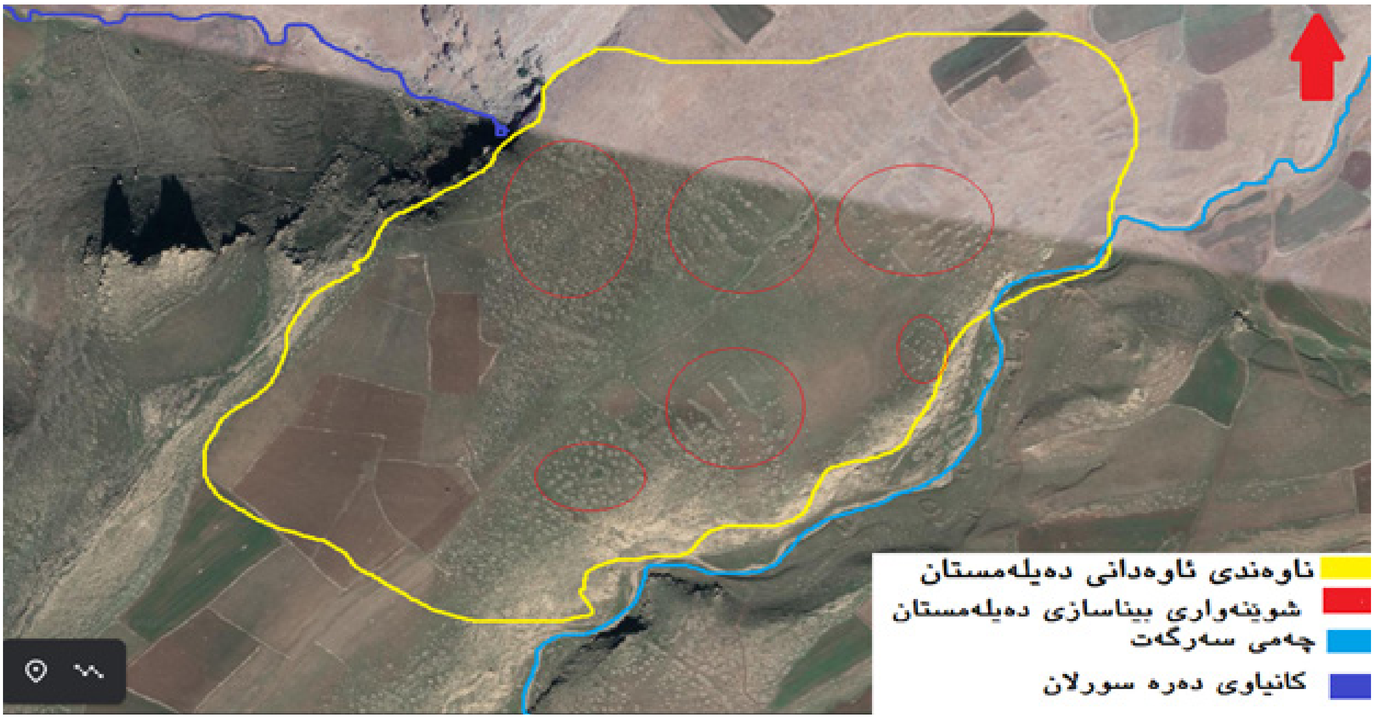

دووەم: پاشکۆیی وێنە

وێنەی ژمارە(١) دیمەنی بانی دەرەسولان(توێژەر)

وێنەی ژمارە(٢) دیمەنی پاشماوە بیناسازییەکانی(دلیدەمان)

وێنەی ژمارە(٣) دیمەنی کەلاوەکانی دلیدەمان(توێژەر)

وێنەی ژمارە(٤) دیمەنی پاشماوەیی بەردە بەکارهاتوەکانی بانیدەرەسولان(توێژەر)